



Наталія Мельничук,
аспірант кафедри історії держави,
права та політико-правових вчень
Львівського національного університету
імені Івана Франка

УДК 340.15

Правові, економічні та соціально-політичні передумови земельної реформи в Австрійській монархії в другій половині XVIII століття

У сучасних умовах реформування суспільно-політичного життя, що відбувається в Україні, значний інтерес викликає вивчення і узагальнення історичного досвіду правового регулювання земельних відносин на українських землях. Найбільший інтерес у цьому питанні викликає період перебування українських земель, зокрема Галичини, у складі Австрійської монархії.

Як відомо, у 1772 р. внаслідок першого поділу Речі Посполитої, Галичина була приєднана до Австрії. На початку вересня 1772 р. австрійська імператриця Марія Терезія видала патент, яким давньоукраїнське Галицьке князівство проголошувалось «воз'єднаним» з Австрією під назвою Королівство Галичини і Володимерії. Юридичною «підставою» цього документу був історичний факт короткотривалого панування в Галичині в XIII столітті угорського короля Андрія II [1, с. 6].

Територія Галичини, яка стала одним з коронних країв, станом на 1776 р. становила майже 80 тисяч квадратних кілометрів, з населенням близько 2,6 мільйона осіб, понад дві третини якого були саме українці, стала частиною багатонаціональної Австрійської імперії [2, с. 22].

Наприкінці XVIII ст. феодално-кріпосницька система вступила в період кризи, яка по різному проявлялася в країнах тогочасної Європи. Руйнівна дія кризи панщизняного господарства з особливою силою проявилася й на території колишньої Речі Посполитої, зокрема Галичини, яка на момент захоплення її Австрією, перебувала в розрусі та занепаді. Незважаючи на багаті, родючі землі, рівень землеробства у Галичині був надзвичайно низьким, багаті природні ресурси належним чином не використовувались галицьким селянством, а працююче українське населення краю було

доведено до злиденного існування. Цікаво, що на той час у промисловості було зайнято тільки близько двох відсотків населення.

Надзвичайно важким було становище східно-галицького селянства, яке перебувало в кріпосній залежності від феодалів. Більшість галицьких селян були малоземельними і безземельними (84%), і тільки 16% мали повний, або половину земельного наділу [3, с. 292]. За підданством кріпосне селянство поділялось на дві основні групи: поміщицьке і державне (королівське). Землі, в свою чергу, поділялися на: двірські, селянські, вільні та державні. Двірські землі належали панським дворам, що виконували функції адміністративної та поліцейської влади над селянами. У державних (королівських) маєтках (староставах) панщина встановлювалася майже формально, і була значно меншою (на сім'ю – 77,8 дні/рік), ніж у поміщицьких (132,9 дні/рік). Однак старости, володіючи маєтками, тимчасово намагалися витиснути з селян максимум прибутку. Поряд з відпрацюванням панщини селянство мусило здавати феодалам чимало продуктів натурою (зерно, мед, птицю, яйця, волокно тощо) та сплачувати значні суми чиншів грішми [4, с. 7].

Така нещадна експлуатація кріпаків, породжувала небезпеку соціального вибуху, підривала і так хитку економічну базу феодално-кріпосницької системи господарства того часу.

Першочерговим завданням Австрійської монархії, а саме правлячої імператриці Марії Терезії (13 травня 1717 р. – 29 листопада 1780 р.), яка розпочала свої реформи в Галичині, було подолання кризисного стану економіки краю і збереження феодальних порядків. Щоб досягти цієї мети, передбачалося посилити державну централізацію та підпорядкувати правлячій династії усі ділянки життєдіяльності держави і суспільства. Також необхідно було обмежити багато чисельні привілеї шляхти,

врегулювати панщинні і земельні відносини між шляхтою і кріпосними селянами і перетворити останніх у підданих держави.

З метою поповнення надходжень до казни, в грудні 1772 р. австрійський уряд розпорядився витребувати від земельних власників повних звітів, так званих «податкових фасій» (тобто декларування самих оподатковуваних про одержувані ними доходи), з метою правильного обрахування їх доходів. Імперська влада встановила, що державний земельний податок на селян, який виплачувався через земельних власників, має залишитися без змін, а на двірські землі, що фактично не оподатковувались, накладені були податки. У 1775 р. замість попередніх податків для селян вводився поземельний і житловий податки.

Одним з перших нормативних актів австрійської монархії, який був спрямований на захист селянства від шляхетського гніту був патент 1775 р. Окремий порядок цього розпорядження зобов'язував поміщиків неупереджено ставитися до селян, не вимагати від них більше того, ніж записано в інвентарях [5, с. 133]. Патент також забороняв примусову роботу за гроші без згоди самих селян, панщину в неділю і свята, застосування тілесних кар до кріпаків.

Це була перша спроба, на урядовому рівні, піднести у правовому відношенні галицького українця до рівня інших провінційних етносів та уберегти селянство від остаточного розорення.

Смерть Марії Терезії у 1780 р. перервала її реформаторську діяльність, і вже сину Йосифу II (1741 – 1790 рр.) довелося продовжувати розпочату матір'ю справу. Намагаючись модернізувати феодальні порядки, відповідно до ідейних настанов освіченого абсолютизму, він проводив ґрунтовну реформаторську діяльність.

Першого листопада 1781 р. був опублікований імператорський патент, з початку в Чехії та австрійсь-

ких спадкових володіннях, а потім – і в усіх інших землях (в Галичині – у 1782 р.), ним було скасовано кріпосне право як особисту залежність селян від панів, і їм надано деякі громадянські права: свободу вільного пересування, право одружуватися без згоди поміщика, навчатись ремеслу без грамоти на звільнення [6, с. 42]. Безземельним селянам дозволено залишати село, а ті, що мали землю, могли вийти з села, залишивши своє місце наступнику [7, с. 30]. Надання елементарних громадянських прав формально підносило селян на рівень громадян австрійської держави, але вони не могли реалізувати цього права, поки вся земля перебувала у власності поміщика.

Отже, юридичне звільнення галицького селянства від особистої залежності з-під влади шляхти, і надання їм деяких громадянських прав не робило його вільним, поки він залишався прив'язаним до домінії. Така суперечність, у становищі галицького селянства, становила економічну основу всіх соціальних процесів протягом тривалого часу.

Своєрідним збірником законів про аграрні відносини, був так званий «Роботпатент», який у 1786 р. був затверджений для Австрії, а з середини того ж року – для Галичини. В ньому були затверджені усі попередні часткові розпорядження і встановлювалась низка подальших норм детальнішого характеру, щодо кріпосних повинностей селян. Патент встановлював максимальну панщину для повних селян у розмірі трьох днів на тиждень, визначав тривалість робочого дня влітку і взимку, детально регламентував різні категорії тяглових та піших повинностей підданих. Нормована панщина, за винятком рубання лісу, скасовувалась взагалі. Для окремих груп селян був встановлений особливий порядок відбування панщини. Так, наприклад панщина для халушників і комірників не могла перевищувати 12 днів на рік. Люди по-

хилого віку і ремісники взагалі звільнялися від будь-яких повинностей. Закон покладав край монопольній владі домінії на сільськогосподарські продукти. Селяни дістали право на необмежений продаж продуктів власного господарства [8, с. 136].

Велике обурення серед галицької земельної шляхти викликали наміри Йосифа II запровадити радикальні зміни і в землекористуванні. З метою більш надійного закріплення земель за галицьким селянством і необхідністю підвищення продуктивності землеробства 26 квітня 1787 р. для Галичини було видано декрет, за яким усі землі, що на 2 квітня 1786 р. перебували в користуванні селян, оголошувались навечно селянськими (рустикальними), незалежно від того: чи ці землі були закупні, чи ні. Було проведене чітке розмежування між поміщицькою землею, і сільською (рустикальною). Крім того влада видала низку додаткових розпоряджень, якими заборонялось власникам використовувати рустикальні землі для своїх потреб, і замінити їх на гірші землі чи зменшувати наділи. Селяни, які проживали на рустикальних землях, отримували право на земельну ділянку, на користування пасовищем і лісом та на опіку під час голоду. Законом було встановлено, що селянська земля належить селянству як соціальному стану, і не може бути зменшувана з власної волі земельного власника. Селянський наділ міг переходити з рук в руки або успадковуватись без поділу його на частини. Патентом передбачалось: «Всім земельним власникам суворо забороняється під яким би то не було приводом розділювати землі підданих або довільно поділяти».

На думку австрійського вченого Л. Месіса, закріплення землі за селянами, було одним з найбільших благодіянь, які австрійський уряд спромігся зробити для селянства Галичини, яке отримувало на підставі цієї норми право довічного і на-

віль спадкового землекористування [9, с. 42].

Отже, у Галичині вся земля була поділена на домініальну, рустикальну і вільну. Домініальні землі перебували в повній власності поміщиків, держави, або церкви. Рустикальними землями селяни могли тільки користуватись, але не мали права її продажу, обміну. Незначна частина земельних угідь була вільною. Ці землі можна було продавати і купувати [10, с. 14].

З метою запровадження в Галичині загального ґрунтового податку був проведений перший земельний перепис. «Ґрунтовий податок», як зазначав у своїй праці Іван Франко, «мав опиратися вже не на панських фасіях, але на докладнім помірі всього управного ґрунту, і на пізнанні всіх доходів, які він дає» [11, с. 582]. Початок створенню «Йосифінського кадастру» (за ім'ям тодішнього цісаря Йосифа II) поклав патент від 12 квітня 1785 р., який зобов'язав обміряти та класифікувати ґрунти та нерухомість на всій території держави і вирахувати натуральну та грошову вартість кожної ділянки. Латинський термін «кадастр» означає облік і економічну оцінку нерухомого майна. Перепис і оцінка земель покладалась на місцеві комісії в складі громадського вайта, присяжних та обраних громадою шести представників – «мужів довір'я». Контроль за обміром земель належав Генеральній урбаріальній комісії кожної провінції. Патентом передбачалось закінчити перепис земель до кінця жовтня 1785 р., тобто через сім місяців після опублікування. Проте тільки наприкінці 1788 р. вдалось закінчити всі кадастрові роботи [12, с. 10].

Упорядкування податкової системи закінчувалось великою урбаріальною реформою, підготовкою для якої були попередні переписи, оцінка землі і іншого нерухомого майна. Не дивлячись на надзвичайно вороже ставлення галицької шляхти до земельних реформ Йосифа II, він

сміливо наважився на останній крок для завершення початої ним справи. 10 лютого 1789 р. було підписано славнозвісний урбаріальний патент, який на думку І. Франка був «найважливішим, найсміливішим, справді революційним ділом Йосифа II» [13, с. 585]. Згідно цього акту, розміри всіх державних, панщинних, чиншових та інших повинностей не можуть перевищувати 30% загального доходу від селянської землі, а 70 % земельного доходу повинно було залишатись в селянській родині на власні потреби. При обчисленні всіх селянських повинностей, в патенті були враховані норми доходності окремих категорій земель. Для всіх категорій власності був встановлений однаковий поземельний податок, тобто і домініальні і рустикальні землі оподатковувалися однаково. Окремий пункт патенту зазначав, що будь-які урбаріальні повинності в майбутньому замінюються грошми. Можна було за взаємною згодою замінювати грошові оплати трудовими відробітками або даниною в натурі.

Цей, справді, революційний патент викликав небувалий протест галицької шляхти, яка вважала, що причиною занепаду краю є обтяження панської власності податками, порушення права власності, і втрату більше половини кріпосних повинностей. Урбаріальний патент мав набути чинності 1 листопада 1790 р., на жаль Йосиф II не дожив до цього дня, а його брат і наступник Леопольд II під впливом заможних землевласників усіх провінцій австрійської імперії в квітні скасував цей патент, видавши відповідний акт. З виданням цього документу доба прогресивного реформаторства в Австрії призупинилась, аграрне законодавство «завмерло» на цілих півстоліття аж до Весни Народів.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновки, що не зважаючи на непослідовність, половинчастість і декларативність досліджуваних реформ, перелічені вище заходи бу-

ли прогресивними для свого часу, своєрідною спробою змінити в кращий бік сільське господарство Галичини. Вони допомогли уберегти селянство від остаточного розорення, підвищили його господарську

ініціативу, і створили правові, економічні та соціально-політичні передумови для проведення земельної реформи на території Австрійської імперії в подальшому.

Список використаних джерел

1. *Апарат* управління Галичиною у складі Австро-Угорщини Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Мікула О. І., Настасяк І. Ю. – Львів : Тріада плюс, 2002. – 88 с.
2. *Петрів Р. В.* Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII - першій половині XIX ст. (1772–1850) / Р. В. Петрів. – Івано-Франківськ, 1993. – 282 с.
3. *Історія* селянства Української РСР. Т.І / за ред. Дядиченко В. А., Брайчевський М. Ю. – Львів, 1967. – 551 с.
4. *Класова* боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849): документи і матеріали / за ред. Г. Я. Сергієнко. – К. : Наук. думка, 1974. – 596 с.
5. *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М.П. Герасименко. – К., 1959. – 302 с.
6. *Тищик Б.Й.* Історія держави та права Австрії та Австро-Угорщини (X ст.. – 1918 р.) : навч. посібник / Б. Й. Тищик. – Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 80 с.
7. *Витанович І.* Українське селянство на шляху до побіди: Важкі роки галицько-українського села по 1848. році. Розвій селянських відносин у російській займанщині в 19 віці. Відродження українського селянства в Галичині. Історія українського селянства. Ч.3 / І. Витанович. – Львів : Народний ун-т, 1936. – 40 с.
8. *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М. П. Герасименко. – К., 1959. – 302 с.
9. *Misess L.* Die Entwicklung des gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisses in Galizien 1772–1848 / L.Misess. – Wien ; Leipzig, 1903.
10. *Стеблій Ф. І.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. / Ф. І. Стеблій. – К., 1961. – 183 с.
11. *Франко І.* Філософські, економічні та історичні статті / Іван Франко // Іван Франко. Зб. тв. : у 50 т. – К., 1956. – Т. XIX. – 582 с.
12. *Пироженко П.* Йосифінська (1785-1788) і Францисканська (1819–1820) метрики / П.Пироженко, В.Сіверська. – К., 1965. – 356 с.
13. *Франко І. Я.* Філософські, економічні та історичні статті / Іван Франко // Іван Франко. Зб. тв. : у 50 т. – К., 1956. – Т. XIX. – 582 с.

Мельничук Н. С. Правові, економічні та соціально-політичні передумови земельної реформи в Австрійській монархії в другій половині XVIII століття

Охарактеризовано правові, економічні та соціально-політичні передумови здійснення земельної реформи в Галичині в складі Австрійської імперії в другій половині XVIII ст.

Значну увагу зосереджено на аналізі імперських патентів головних нормативно-правових актів австрійського законодавства.

Ключові слова: Австрійська монархія, патент, Галичина, земельні правовідносини, земельна реформа.

Мельничук Н. С. Правовые, экономические и социально-политические предпосылки земельной реформы в Австрийской монархии во второй половине XVIII века

Охарактеризованы правовые, экономические и социально-политические предпосылки проведения земельной реформы в Галиции в составе Австрийской империи во второй половине XVIII в.

Значительное внимание уделяется анализу имперских патентов главных нормативно-правовых актов австрийского законодательства.

Ключевые слова: Австрия, патент, Галичина, земля, реформа.

Melnychuk N. Legal, economic, social and political conditions of land reform in the Austrian monarchy in the second half of the eighteenth century

The characteristic of the legal, economic, social and political conditions of the land reform in Galicia in the Austrian Empire in the second half of the XVIII century.

Special attention is paid to the analysis of patents imperial main legal acts Austrian law.

Key words: Austria, patent, Galicia, land reform.